

Roman Vodeb

**Sigmund Freud: Vic in njegov odnos do nezavednega. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, zbirka Analecta, 2003 266 strani (ISBN 961-6376-16-0), 3.472 SIT**

prevod Simon Hajdini, Samo Tomšič, urednik Mladen Dolar

Končno, sem dahnil, ko sem uzrl Freudov *Vic in njegov odnos do nezavednega*. Že dolgo sem se loteval ponovnega branja tega »drugačnega« Freudovega dela. Srbohrvaščina me sicer ne odbija – no, tudi angleščina ne, nemško pa pač ne obvladam, čeprav je nemščina edini jezik, v katerem se resnično splača brati to knjigo. Prva asociacija, ki me je spreletela, je bila: le kako so se slovenski prevajalci lotili tega zahtevnega teksta? Na koncu sem ugotovil, da je prevod sicer (dovolj) dober, da pa je originalen jezik verjetno edini, ki omogoča dojetje vseh razsežnosti tega Freudovega dela iz leta 1905. Osebnostno menim, da bi bilo to Freudovo delo potrebno posloveniti in ne prevesti. Bralci bi na ta način bolje dojel vse pasti in teoretske traktate, ki so udeleženi pri celostnem razumevanju paradigme *vica* oz. *smešnice* v odnosu do *nezavednega*. Tisti, ki še niste zagrizli v Freuda, imate možnost, da to storite prav skozi *Vic in njegov odnos do nezavednega*. Značilnega panseksualizma v tem delu namreč ni (preveč) – mogoče se vam Freud lahko prav zato prikupi. Če mu boste očitali dolgovoznost, ostajam brez moči – vedite pa, da se je Freud skoz vse svoj teoretski opus obupno trudil, da bi bralce prepričal, da tisto, kar (znanstveno-teoretsko) razlaga, resnično drži. Za njegovega naslednika Lacana se namreč zdi, da se je trudil, da ga ne bi razumeli.

Kakorkoli že – tudi Slovenci lahko končno preberemo Freudovo teorijo nastanka in občutenja *smešnega*. Predstavljeni koncepti so tako produktivni in uporabni, da jih je mogoče aplicirati tudi na kakšno drugo družboslovno-humanistično področje – npr. na teorijo ideologije, umetnosti, športa itd.

Knjiga je razdeljena na tri temeljna poglavja: *analitično*, *sintetično* in *teoretično*, ter krajši in nepomemben  *Dodatek* (o Brentanovih ugankah). V prvem, analitičnem delu, Freud govori o *tehnikah vicov*. Bralca je treba opozoriti, da v tem delu večinoma ne govori o klasičnih *vicih*, kakršne poznamo (v Sloveniji danes) iz vsakdanjega življenja, pač pa o *smešnicah*, *anekdotah* in o t.i. *besednih igrar*. No, razkol med Slovenščino in Nemščino ter današnjo slovensko kulturo ter dunajsko kulturo iz začetka 20. stoletja je tak, da nastanka *smešnega* skozi branje ne doživimo na povsem pristen način, ker se ta učinek izgubi s prevodom (seveda ne po krivdi obeh prevajalcev – to sta Simon Hajdini in Samo Tomšič) – najbolj očitno je to pri razlagah *besednih iger* in/oz. *rim*.

Ko Freud ne nekem mestu (str.148) v opombi (137) zapiše (po današnjih merilih) klasičen *vic* (gre pa za dodatek iz leta 1912), pravi, da gre *vicu* podoben proizvod: »*neumnost, ki je videti kot vic*«. Tudi Srbohrvaški prevajalci so Freudov »*vic*« prevajali z »*dosetko*« (= domisljico). Prevajalka *Interpretacij sanj* (Zdenka Erbežnik) z recenzentom Bogdanom Lešnikom govori o »šali« (in njenem odnosu do nezavednega) in ne o *vicu*. Freudova distinkcija med šalo in vicem bo morda bralcu po prebrani knjigi ostala nejasna. Mestoma celo sam Freud ne ve, ali bi govoril o komičnem ali o duhovitem (npr. str. 217) – vendarle pa pravi: »*Vir ugodja v vicu smo morali umestiti v nezavedno; v primeru komičnega pa ne moremo najti nobenega povoda za isto lokacijo* . /... / *Vir komičnega ugodja je primerjava med dvema psihičnima izdatkoma, ki ju moramo pripisati nezavednemu. Vic in komika se razlikujeta zlasti v svoji psihični lokaciji; vic je tako rekoč prispevek h komiki iz območja nezavednega.*«

Kakorkoli že, logiko in mehanizme *tehnik vicov* (oz. *smešnic*), ki jih je Freud skušal predstaviti bralcu, je zagotovo mogoče razumeti. Na znamenitem primeru »*familionar*«-nega jasno

nakaže, da ima *nezavedno* oz. *nezavedni procesi* še kako markantne vplive na določena (zavestna) psihična dogajanja.

Klasičnih povezav s psihoanalizo v tem delu ni veliko, čeprav nam namiguje analogijo s sanjami in nekaterimi koncepti, ki jih je Freud predstavil v *Interpretaciji sanj* – npr.: »delo sanj« = »delo vica« ... T.i. *z gostitev* oz. *zgoščujoča sila* (v povezavi z nastankom *mešane tvorbe*) je temeljni proces oz. mehanizem, ki mu v tem prvem delu posveča največ pozornosti. Pri razlagah vseskozi govori o *toku nezavednih oz./in predzavestnih misli*, ki potekajo v »ozadju« vica oz. smešnice. *Zgostitve (mešane oz. nadomestne tvorbe)* v bistvu omogočijo, da se nezavedno (predzavestno) »ubesedi« oz. »izpove« na svojevrsten način, kar v končni fazi botruje nastanku *smešnega in/oz. določenemu ugodju*. V tem delu (str. 48) že vpelje najpomembnejši koncept, koncept *prihranka (varčevanja) psihične energije* (»izdatka«, kot se izrazita prevajalca), ki ga teoretsko dodela šele v nadaljevanju (v *sintetičnem* odseku). Ko pa govori o *tendencionalnih vicih* in o t.i. *kvantah* (»umazanih« oz. »pokvarjenih« šalah), ga seveda hitro potegne v panseksualizem (str. 106-108 in 118), vendar se vidi, da leta 1905 določenih psihoanalitičnih konceptov še ni imel teoretsko dodelanih – in to lahko bralca zmede.

Z vpeljavo tretjega (poslušalca) v kontekstu *sovražnih tendenc* (str. 110) je Freud še kako aktualen za vse tiste kulturologe, ki se ukvarjajo s teorijo spektakla (npr. športnega) in nanj navezujočim *užitkom*. V kontekstu *obscenih vicev*, ki so se razvili iz *kvante*, Freud govori o tretjem, ki ga pripovedovalec vica *podkupi s podeljevanjem dobička ugodja*.

Ko tematizira *cinizem* omenja »mejni« vic (ki potencialno ni več tako duhovit), kako bogataš trpečega reveža našene iz sobe: »*Vrzite ga ven; strl mi bo srce!*« in nadalje: »*V resnici ni nobena prednost biti bogataš med Židi. Tuja beda človeku ne pusti uživati lastne sreče.*« (Spotoma oz. čisto mimogrede na ta način opozori na sebičen temelj etike in altruizma, s čimer se dandanes verjetno ne bi strinjali mnogi filozofi.) V tem kontekstu je evidentno, da se tovrstni (nezavedno) *tendenciozni vici* tvorijo v *nezavednem* – oz. kot pravi Freud: »*nezavedna tendenca potegne predzavestno misel v nezavedno, da bi jo tam preoblikovala.*« Analogija s teorijo nevroz je na tej ravni več kot očitna. Pri nedolžnih (a še vedno tendencioznih) vicih in šalah pa vloga nezavednega ni tako transparentna oz. odločujoča.

V sintetičnem delu začenja s problemom *mehanizma ugodja in psihogenezo vicev*. Za tendenciozni vic pravi, da je »*prihranek izdatka za inhibicijo in zator*« povzročitelj *ugodja*. To bi pomenilo, da se *tendencioznim vicem* smejemo zato, ker imamo *oddvojeno oz. prihranjeno psihično energijo* na račun (*na*) *kopičenja energije*, ki je ne *investiramo* v dotično smer (tendencia), pač pa jo *prihranimo*. Iz tega oz. na račun tega *prihranka* se v vicu sprosti *smeh oz. ugodje*.

Ko Freud govori o »*ponovnem odkritju znanega*«, pravi, da nam v določenih okoliščinah (ko bi pričakovali nekaj novega, drugačnega) ravno to »prepoznanje« že videnege nudi *ugodje* oz. *veselje*. Seveda v tem primeru Freud ne misli starih oz. že slišanih vicev, ki si jih nihče ne drzne ponavljati (ker niso več smešni). Po drugi strani pa verjetno otroci prav zaradi »ponovnega odkritja znanega« tako radi poslušajo ene in iste pravljice. Tudi v tem primeru je *energetski prihranek* bistven za občutenje *ugodja*. Če bo bralec v tem kontekstu dobil preblisk, da so glasbeni hiti in evergrini vselej prijetni za uho ravno zato, ker so že slišani, Freud skozi Aristotela svari, da ni nujno, da je temu res tako.

V tem sintetičnem poglavju je omenjeno še *ugodje ob nesmislu*, in to v takšnem kontekstu, da Freud jasno naznanja, da mimo *načela ugodja* ni mogoče razumeti ne samega človeka (»*neutrudnega iskalca ugodja*«) ne ustroja družbe oz. človeške kulture. V tem kontekstu vpelje tudi *igro* (kot predstopnjo najprej *šale*, nato tudi samega *vica*), ki jo otrok iznajde v trenutku, ko zna uporabljati *jezik oz. besede* in jih povezovati v *misli*. *Šalo* prav tako povezuje kot nekakšno predstopnjo vica, ki omogoča, da človek pride do zadovoljstva oz. *ugodja* takrat, ko je eksplicitna kritika »prepovedana«. Smisel *šale* je *tendenca po ugodju*.

Nadalje vpelje celo temeljni koncept psihopatologije: *potlačitev*. *Tendenciozni vic* zmore *sprostiti* (abreirati) *ugodje* celo iz virov, ki so podvrženi *potlačitvi*, in to po principu *osvoboditve*

*ugodja z odstranitvijo ovire. Energetska pomoč*, ki se porabi za *ugodje (smeh)*, prihaja oz. se sešteva iz *potlačjenih vzgibov*.

V tem delu (str. 147) Freud predstavlja koncept t.i. »vnaprejšnjega ugodja«, ki ga je uporabil tudi v nekaterih drugih svojih delih (*Treh razpravah o teoriji seksualnosti, Spisih o umetnosti in Psihopatskih osebah na odru*), kjer govori o nekakšnem »preduživanju« oz. »predhodnem uživanju«, ki se nanaša na neko (poznejše) ugodje. To »predugodje« deluje kot sprožilni vzrok prihajajočega ugodja, ki zaradi inhibicij, zatorov (npr. družbene nesprejemljivosti, socialnih kodeksov itd.) in potlačitev ne bi našlo sprostitev. Pri ponazoritvi Freud uporabi termin »spodbujajoča nagrada« in načelo »vnaprejšnjega ugodja« ter načelo označi kot »načelo pomoči«<sup>7</sup>. Načelo *vnaprejšnjega ugodja* je v službi sprostitev ugodja in omogoča zaobiti cenzuro ter odpraviti blokade (inhibicije). *Vnaprejšnje oz. predhodno (pred)ugodje*, torej meri na ugodje, ki *predhodi* nekemu večjemu ugodju in deluje kot spodbuda, ki človeka prelisiči oz. prepriča, da opusti svoje inhibicije. Na ta način odpre pot neki *naknadni* sprostitvi ugodja, ki sicer ne bi prišlo do svoje uveljavitve (zato Freud govori tudi o *podkupljuječem* načelu *vnaprejšnjega ugodja*). Smisel koncept *vnaprejšnjega ugodja* je ugodje ter obluba (še večjega) ugodja – je ugodje, do katerega pride, a ki za seboj tako rekoč potegne več od samega sebe.

Ena od pomembnejših Freudovih teoretskih ugotovitev v ekonomsko-libidinalnem kontekstu je, da vic oz. šala (smešnica) s svojo tehniko ustvari *prihranek energije*, ki v končni fazi ustreza *ugodju*, ki se sprosti pri poslušalcu, kateremu je vic (šala, smešnica) namenjen. Poslušalec to *prihranjeno energetsko investicijo* »odsmeje«. Pripovedovalec vica se seveda smeji zaradi druge logike. Poslušalec pa načeloma ne ve, zakaj se smeje – to pokaže zgolj analiza. V ozadju se dogaja avtomatičen proces, ki je mogoč šele (in takrat), ko zavestna pozornost do tega avtomatičnega procesa nima dostopa – seveda le, če vic prvič sliši. Vic mora poslušalca ujeti nepripravljenega, kar ga ob soočenju z vicem naredi osuplega. Freud pravi, da, ker se lastnemu vicu ne moremo smejati, smo ga prisiljeni izpovedati drugemu. Šele ko vic (iz)povemo drugemu, nam to zagotovi *ugodje in/oz. smeh*.

Ko Freud v prisposodbi pove, kako *prijetnost oz. ugodje* doživljajo tisti, ki so plinsko razsvetlavo zamenjali z električno, in vsakič, ko se spomnijo, koliko navora (energije) so morali vložiti, da so s plinsko lučjo razsvetlili prostor, se nam vsili asociacija na teorijo ideologije in teorijo institucije. Institucija in nanjo vezana ideologija sta danes tisti, ki občestvu prihranita toliko psihične energije, ki bi se po definiciji morala sprostiti v obliki *ugodja*, da bi v tem kontekstu lahko govorili o »komediji vsakdanjega preživetja«.

Da bi razložil vlogo nezavednega v odnosu do vica, je Freud v *Tehničnem delu* prisiljen, da bralcu osveži spomin na koncept *interpretacije sanj*. Na nekaj straneh je v tem (tehničnem) delu predstavljena logika nastanka in interpretacije sanj. Dotakne se treh (od štirih) temeljnih operacij tvorjenja oz. »*del* *sanj*«: *premetitve, zgotitve in posrednega prikaza* (oz. »upoštevanja *predstavljalivosti*«, kot je prevedeno v *Interpretaciji sanj*), izpusti samo »*sekundarno obdelavo*«. Šele ko bralec razume logiko nastanka in interpretacije sanj, Freud vzpostavi teoretsko analogijo z vicem oz. »delom vica« – in to z domnevo, da je pri tvorcu vica *predzavestna misel za trenutek prepuščena nezavedni predelavi, njen rezultat pa takoj pograbi zavestna zaznava*. V tem delu Freud tudi dokončno vic oz. *smešnico* poveže z *nezavednim*. Je pa ekspliciten, ko razlaga koncept *komičnega oz./in duhovitega*, kjer nezavedno ne igra nobene (pomembne) vloge. Medtem ko za sanje pravi, do »*so še vedno želja*« (čeprav spremenjena do nerazpoznavnosti), je »*vic razvita igra, ki služi pridobivanju ugodja*«.

Freud se kar precej časa zadrži pri razlagi razlik med *vicem* in *komičnim* in pravi, da »se vic *naredi*, komično pa se (nehotno) *odkrije*«. Onstran vica se skrivajo miselni (predzavestni in nezavedni) procesi pripovedovalca vica, ki seveda predpostavljajo določeno socialno tradicijo in konvencije. V kontekstu *komičnega* se dotakne tudi *naivnega* (kot predpostavko *nevednega*), ki se skozi *višek psihične energije* (energetski *izdatek*, kot se izrazita prevajalca) pretvori v *smeh* oz. *dobiček ugodja*. Skozi tematizacijo *naivnosti oz. naivnega vica* (npr. pri otroku ali neizobraženemu

odraslemu) in (prihranka) *inhibicije* se dotakne tudi *ogorčenja* in *predrznosti* (posledično tudi *prezira* in *sovraštva*). V določenem kontekstu *smeh nastane na račun prihranjenega ogorčenja* (ali obratno). Generalno rečeno: *ugodje nastane z odpravo inhibicije* (v mislih) – v *olajšanju* oz. *sprostivni* (*abreakciji*).

Freud se vseskozi trudi in bralcu ponuja določeno sistematiko. Kot sredstva komičnosti ponuja: *umestitev v komično situacijo*, *posnemanje*, *preobleko*, *razkrinkanje*, *karikature*, *parodijo*, *travestijo*, *pantomimo* idr. S primeri otrokovih, klovnovih in kegljačevi odvečnih oz. nepotrebnih in nesmiselnih gibov razloži, da se »moteči« gibi odražajo v obliki prevelikega energetskega izdatka (oz. *prihranka* oz. *neuporabljenega presežka*), kar se potroši za smejanje. Koncept *anticipacije* (vnaprejšnjega *pričakovanja*) razloži tudi z znamenitim Pavlovim psom, ki se slini, ker pričakuje hrano na podlagi (po)prejšnjih izkušenj.

V tem delu se Freud še enkrat razpiše o ključnem psihoanalitičnem konceptu, ki se ga psihologi tako branijo: o *nezavednem mišljenju* oz. o *toku nezavednih misli*, ki se včasih prebije tudi v zavest – npr. pri nekaterih vrstah t.i. »*posrednjega prikaza*« (kot se izrazita prevajalca) oz. »*upoštevanja prikazljivosti*«, kot je zapisano v slovenski izdaji *Interpretacije sanj*. Z nekaj udarnimi mislimi posredno napove troslojnost duševnosti: »*Ko poslušamo misel, ki je bila tako rekoč oblikovana v nezavednem, jo primerjamo z njenim popravkom in pri nas nastopi razlika v izdatku, iz katerega izhaja komično ugodje.*« Dober poznavalec psihoanalize v tovrstnih diktacijah spozna, da je Freud že okrog leta 1905 vseskozi namigoval na topiko *Jaz-Nadjaz-Ono* oz. *zavest(no)-predzavest(no)-nezavedno*.

V sklepu knjige se dotakne še *humorja*, vendar le površno (kot vrste obrambnega procesa, ki preprečuje porajanje neugodja), saj se k humorju vrne čez dobrih dvajset let – leta 1927. V dispozitivu knjige (str. 248) še enkrat povzame, da »*ugodje v vicu izvira iz prihranjenega izdatka pri inhibiciji*, *ugodje v komiki iz prihranjenega izdatka pri predstavljanju (investiciji)*, *ugodje v humorju pa iz prihranjenega izdatka pri občutkih*«. Generalno rečeno ugodje ob učinkih dobrega vica, šale, smešnice, anekdote in humorja izhaja iz *prihranka psihične energije*.

*Vic in njegov odnos do nezavednega* ne moremo šteti kot Freudovo ključno delo, temveč kot »nekaj drugačnega«. Lahko pa se zgodi, da boste prav skozi to knjigo »začutili« Freuda oz. psihoanalizo do te mere, da vas bo vleklo naprej. V tem primeru lahko preidete na *Interpretacijo sanj* ali pa morda kar Freudovo »predprvo« delo *Študije o hysteriji*, ki ga je napisal skupaj z Breuerjem.